

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ
ФАКУЛЬТЕТ № 2
КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
навчальної дисципліни
«ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Галузь знань 07 «Управління та адміністрування»

Спеціальність 071 «Облік і оподаткування»

Спеціалізація «Облікова аналітика»

за темою
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У
КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКУ ДОБУ

Лекція 5
Українські землі у XVI – 1 половині XVII ст.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 2
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри українознавства факультету № 2 *(протокол від 29.08.2023 № 8)*

Розробник:

1. Завідувач кафедри українознавства факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор – **Чорний І. В.**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри мовної підготовки ДБТУ, кандидат філологічних наук, доцент – **Герман Л.В.**
2. Доцент кафедри українознавства факультету № 2 ХНУВС, кандидат філологічних наук, доцент – **Перцева В.А.**

План лекції

1. Виникнення українського козацтва та створення Січі.
2. Боротьба козаків проти національно-релігійного та соціального гноблення.
3. Передумови, причини, характер та рушійні сили Національно-визвольної війни.
4. Перебіг воєнних подій.
5. Переяславська угода та її значення. Завершення війни та її підсумки.
6. Козацька культура XVI - першої половини XVII століть.

Рекомендована література:

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України. К. : Академія, 2016.
2. [Історія та культура України : навчальний посібник / уклад. Дедурін Г.Г., Іванов С. Ю., Чорний І.В. Харків : ХНУВС, 2017.](#)
3. [Греченко В.А. Історія та культура України : підручник. Харків : ХНУВС, 2017.](#)

Додаткова

1. Бурнейко І. Історія козацької України у схемах і таблицях. К. : Мандрівець, 2011
2. Гарін В., Кігіцар І., Кондратенко О. Історія України. К. : Центр навчальної літератури, 2017.
3. Історія та культура України: навчально-методичний посібник. (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018.
4. Історія української культури : курс лекцій для студентів спеціальності 034 Культурологія / Ю. С. Сабадаш, Ю. М. Нікольченко, Л. Г. Дабло ; за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. К. : Ліра-К, 2020.
5. Павлова О., Мельничук Т. Історія української культури. К. : Центр навчальної літератури, 2019.
6. Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. К. : Кліо, 2015.

Основні ресурси в Інтернеті

1. <http://historians.in.ua/>
2. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. <http://litopys.org.ua/>

Текст лекції

1. Виникнення українського козацтва та створення Січі

Новим станом, що виник в українському суспільстві наприкінці XV ст.,

стало козацтво. Термін **«козак»** (з тюрк. – вільна, озброєна людина) вперше згадується у 1240 р. у «Таємній історії монголів». Перші згадки про **українське козацтво** (черкасів) датовані кінцем XV ст., коли козаки згадувалися у дипломатичному листуванні між Московією, Польщею, Османською імперією, Кримським ханством, Валахією і Молдовою.

Заселення прикордонних окраїн – досить характерне явище початкового періоду східноєвропейської історії. Схожі з козаками соціальні групи виникли в Росії, на Дону, в Угорщині, Хорватії та інших християнських землях, на їхніх незалюднених кордонах з Оттоманською імперією. Але ніде ці «периферійні» стани не відіграли такої великої ролі в суспільстві, як в Україні.

Існує низка версій, походження козацтва.

1) **«хозарська»** – ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами», або хозарами;

2) **«чорно-клобуцька»** – вбачає в них нащадків «чорних клобуків» — тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі;

3) **«черкаська»** – вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;

4) **«татарська»** – виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елементу з місцевим населенням утворилася якісно нова верства — козацтво;

5) **«автохтонна»** – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вікових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій віковий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю;

6) **«болохівська»** – пов'язує козачину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іга добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;

7) **«бродницька»** – висвітлює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі – «бродниками», які жили у пониззі Дунаю;

8) **«уходницька»** – пов'язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кінями та іншою здобиччю;

9) **«захисна»** – пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі;

10) **«соціальна»** – факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання.

Жодна з цих теорій не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Водночас більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість наблизитися до правильної відповіді.

Чинниками, що робили можливими появу та формування козацтва, були:

1) існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;

2) досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками, бродниками та ін;

3) природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації.

Необхідність виникнення козацтва зумовлена:

1) **зростанням великого феодалного землеволодіння**, що розпочалося з XV ст. і підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель;

2) **посиленням феодалної експлуатації**, прогресуючим закріпаченням, наростанням релігійного та національного гніту;

3) **зростанням зовнішньої загрози**, нагальною потребою захисту від нападів турків і татар.

Основною причиною формування козацтва стало **посилення феодалного гноблення**, що призвело до масових втеч селян і міщан до незаселених степових районів Середнього Подніпров'я. На цих незалюднених територіях вони мали можливість вільно вести господарство. Основними заняттями козаків були полювання, рибальство, бджільництво, надалі - землеробство і скотарство. Через постійну татарську небезпеку кожен козак мав зброю, а загроза згуртовувала козаків у єдину організацію. Час від часу козаки невеликими загонами здійснювали набіги на татарські міста і каравани.

Козакування було спочатку сезонним явищем: влітку загони збиралися і влаштовували походи, взимку розходилися по домівках. Надалі ця організація стала постійною. З середини XVI ст. її формування пришвидшується. Козацтво складалося з різних верств населення: позбавлена лицарських прав шляхта, втікачі-селяни, міщани. Проте, ставши козаками, всі вони отримували формально рівні права.

Основні риси козацького устрою:

- заперечення феодалної залежності, станової нерівноправності;
- рівні права власності на землю і сільськогосподарські угіддя;
- можливість вести промисли і торгівлю;
- вільний вступ до козацького стану;
- участь в органах самоврядування.

Прагнення до цих козацьких вільностей стає загальноукраїнським явищем. Тому природним стало виникнення нової форми козацької організації: замість тимчасових загонів козаків, що збиралися для досягнення окремої конкретної цілі (військовий похід, набіг на

торгівельний караван), утворюється постійне об'єднання козаків – Запорозька Січ. Саме вона стала зародком нової української державності.

Запорізька Січ утворилася на островах Дніпровського Низу – за порогами Дніпра. Термін «**Січ**» походить від слова «засіка» – дерев'яне укріплення. Виникнення першої Січі перекази пов'язують з іменем Дмитра Вишневецького (Байди) і відносять до середини XVI ст. Проте за даними сучасних авторів (В.А. Смолій, В.С. Степанков) перша Січ виникла у 70–80-х рр. XVI ст. на дніпровському острові Томаківка; на Хортиці ж, яку традиційно вважали територією першої Січі, виникли тільки її зародки.

Січ втілила в собі основні риси суспільно-політичної організації «козацького устрою». Ряд сучасних істориків визначає її як «українську козацьку республіку». Основна причина для цього – демократичні принципи устрою Січі. З часом на Запорожжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку називають праобразом справжньої держави.

Головними ознаками держави є існування особливої системи **органів та установ**, що виконують функції державної влади; **право**, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; певна **територія**, на яку поширюється юрисдикція даної держави. Січі були притаманні усі ці ознаки.

Специфічні історичні умови та обставини життя запорожців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва, зумовивши неповторний імідж козацької державності. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада. Її рішення були обов'язковими до виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ земель та угідь, судила злочинців, що вчиняли найтяжчі злочини та ін. Важливою функцією ради було обрання **уряду** Січі – **військової старшини**, а також органів місцевої влади – паланкової або полкової старшини. У різні часи чисельність козацької старшини була не однаковою й інколи становила понад 150 осіб. До цієї групи козацтва входили: військова старшина – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи та ін.; похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул та ін. Старшина зосереджувала у своїх руках адміністративну владу та судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ на міжнародній арені.

Крім власних органів державного управління, в Січі функціонувало також власне **козацьке право**, яке було не писаним законом, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Це пояснюється відсутністю традиції, оскільки козаки мали того часу порівняно коротку історію; перманентною воєнною конфронтацією, яка не давала змоги зосередитися на внутрішньому житті; побоюванням запорозьких козаків, що писані закони змінять та обмежать їхні свободи. Козацьке право фіксувало ті відносини, що уклались у Січі: утверджувало військово-адміністративну організацію (38 військових куренів і 5-8 територіальних паланок), зумовлювало правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначало види злочинів та покарань. Запорожжя мало і

свою територію, яка називалася «землями Війська Запорозького». Розташовуючись на території Дніпропетровської, Запорізької, частково Херсонської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Харківської областей, Запорозька Січ у XVIII ст. за розмірами площі наближалася до острівної Англії. Територія Запорожжя постійно змінювалася, кордони переносилися. Проте це не може стати на заваді визнання козацької державності, оскільки у багатьох кочових народів кордони були постійно рухливими, а існування державності все ж таки визнавалося.

Для козацтва ***не існувало жодного авторитету***: всіх своїх ватажків та отаманів вони сприймали винятково через призму усталених звичаїв та традицій. *Невідповідність лідера козацьким нормам могла стати причиною не тільки усунення з посади, а навіть смертної кари.* Сам обряд обрання старшини свідчив про глибоко укорінений демократизм козацької громади. Так, за звичаєм обраний кошовий отаман мусив двічі відмовлятися від булави і лише на третій — погодитися. Аби він не забував свого місця, не зневажав рядових козаків та пам'ятав, звідки він вийшов, старі січовики посипали його голову піском або мазали багнюкою. А кошовий мусив дякувати за ласку та довір'я і вклонятися на чотири сторони. Водночас, присягнувши отаману, козаки в усьому підкорялися йому і шанобливо до нього ставилися.

Взаємовплив волелюбних і національно-релігійних засад лежить не тільки в основі світобачення козаків, а є своєрідним ідеологічним фундаментом усієї будови козацької держави. ***Глибока релігійність, ревний захист православної віри — характерні ознаки духовного життя Запорожжя.*** Достатньо сказати, що вступ до запорозького товариства починався з питання: «У Бога віруєш?» Саме православ'я, очевидно, значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорозьке козацтво. Адже в православній системі цінностей глибока духовність протиставляється корисливому індивідуалізму, матеріальні інтереси відсуваються на другий план.

Про ***прихильне ставлення козаків до релігії*** свідчить існування в межах вольностей Війська Запорозького Низового понад 60 церков. Козаки постійно відвідували богослужіння та різні молебни. Характерно, що при читанні Євангелія усі козаки випростовувалися і до половини витягали шаблі з піхов на знак готовності захищати зброєю слово Боже від ворога. Кожен козак, умираючи, відписував на церкву ікону, медаль, злиток золота, срібла тощо. Можна констатувати, що між православ'ям і козацтвом існував глибинний зв'язок, козацький устрій мав демократичний характер і тому Запорозьку Січ цілком обґрунтовано можна назвати ***«християнською козацькою республікою»***.

Кожен козак одночасно був воїном. Козаки використовували різноманітні прийоми ведення бойових дій: в наступі — атака фронтом, одночасний напад з усіх боків; в обороні — бій табором (укріплення з возів, оточені земляними валами та ровами). У них існували такі роди військ, як піхота (кількісно найбільша), кіннота і артилерія. Використовувалася як холодна (шаблі), так і вогнепальна (пістолі, рушниці) зброя. Козаки

неодноразово влаштовували і *морські походи*. На чайках (легких човнах, підсилених гарматами) вони Дніпром спускалися до моря, влаштовуючи набіги на татарські гарнізони і беручи на абордаж турецькі галери.

Влада Речі Посполитої спробувала взяти козацький стан під контроль. У 1572 р. на службу було прийнято 300 козаків, внесених до реєстру; звідси назва «реєстрове козацтво». Вони виводилися з-під юрисдикції місцевих органів влади, мали свою печатку, знамено, артилерію.

Основними завданнями реєстровців були охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками. Часто стосунки між тими й іншими ставали досить напруженими.

Для козаків, як реєстрових, так і низових, був установлений власний «присуд», тобто вони вийшли з-під юрисдикції місцевої адміністрації. Завдяки цьому козацтво відокремилася від решти населення Речі Посполитої й почало оформлятися в самостійну станову групу.

У 20-ті роки XVII ст. уряд Речі Посполитої санкціонував адміністративно-територіальну побудову реєстрового війська з шести територіальних полків на королівських землях. Невдовзі потому старшина Війська Запорізького розділилася на реєстрову, з розміщенням у прикордонних містах, та нереєстрову – з дислокацією на Січі.

Походи козаків проти татар, а особливо проти їхнього сюзерена – Оттоманської імперії – наймогутнішої держави тогочасного світу, приносили їм гучну славу. Вже у 1595 р. австрійські Габсбурги (правляча династія) послали на Січ свого посла для укладення угоди про спільний виступ проти турецьких військ у Молдові. Встановив контакти із запорожцями й папа римський.

Найбільшого розмаху козацькі походи сягнули між 1600 та 1620 рр. Однак треба пам'ятати, що далеко не кожен з козацьких походів мав характер відплатної або ж упереджувальної акції чи був умотивований іншими благородними намірами – війною за віру, потребою визволити побратимів тощо. Частина з них зводилася до корисливого пограбування турецьких берегів.

Отже, Січ діяла як суверенна держава, вступаючи у війни й підтримуючи власні зовнішні стосунки. М. Костомаров назвав Січ «християнською козацькою республікою», і це визначення стало класичним.

Все ж, мова має йти тільки про **деформований варіант державності**: інтенсивність розвитку військової сфери супроводжувалася примітивністю економічного сектора (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури). Але в процесі українського державотворення Запорозька Січ свій яскравий слід, безумовно, залишила.

2. Боротьба козаків проти національно-релігійного та соціального гноблення

Наприкінці XVI ст. *боротьба селянства і козацтва* проти кріпосництва і національно-релігійного гноблення *загострилася*. Почастішали й антифеодальні виступи міщан. Між козаками, селянами та міщанами уже сформувалися відносини спільності інтересів, взаєморозуміння та

взаємопідтримки. У 80-х роках XVI ст. відбулося кілька локальних виступів козаків, селян та міщан.

Перше велике антифеодальне *козацько-селянське повстання* розпочалося у **1591 р.** і тривало до **1593-го**. Воно проходило на Поділлі, Волині і Київщині. Повсталих підтримували міщани деяких міст та реєстрові козаки. Очолив повстання *Криштоф Косинський* — шляхтич з Підляшшя. За бойові заслуги він одержав від сейму маєток Рокитну на річці Рось. У 1591 р. Косинський став гетьманом Запорозької Січі. У цей же час староста Білої Церкви, полонізований і окатоличений князь Януш Острозький відібрав маєток у Косинського. Обурені запорожці і реєстровці під проводом Косинського у кінці 1591 р. підійшли до Білої Церкви, взяли її, а потім Переяслав, Трипілля та інші міста, а також захопили зброю, військово спорядження, боєприпаси у білоцерківському і київському замках.

Феодали за допомогою короля зібрали добре озброєні сили зі шляхти Волині, Київщини та Брацлавщини. На чолі їх став київський воєвода Костянтин Острозький. На допомогу йому прийшов староста черкаський і канівський Олександр Вишневецький. Біля містечка П'ятки (тепер Чудновський р-н Житомирської обл.) повсталі вступили в бій, який тривав більше тижня. Повсталі завдали великих втрат військам феодалів, але зазнали поразки. Розпочалися переговори, які завершилися компромісною угодою. За домовленістю козаки повинні були відступити на Січ, мали переобрати Косинського і припинити повстання. Однак козацький гетьман не склав зброї, а, зібравши сили на Січі, знову виступив на Україну. У травні 1593 р. повсталі обложили Черкаси.

Повстання охоплювало все нові й нові райони Подніпров'я. Черкаський староста князь Вишневецький змушений був піти на переговори, під час яких Косинського підступно вбили. Однак і після його смерті селянські і козацькі повстання ще деякий час продовжувалися. Шляхта їх придушила, жорстоко розправилася з учасниками і продовжувала збільшувати повинності селян.

У **1594 р.** вибухнуло нове козацько-селянське повстання, викликане обмеженнями і утисками козаків та посиленням кріпосницького і національно-релігійного гноблення. Керівником його був *Северин Наливайко*, виходець з міста Гусятин (Поділля), що належало магнатові О. Калиновському. Калиновський відібрав у батька Северина землю, а слуги магната забили його до смерті. Наливайко був на Запорозькій Січі, брав участь у козацьких походах проти татар і турків, потім служив у князя Острозького сотником надвірних козаків, і під час боїв шляхти з повстанцями під П'ятками був в охороні князя. Організував загін «охочих» козаків і брав участь у війні з татарами та турками в Молдавії у 1594 р.

Влітку 1594 р. Наливайко, повернувшись з війни у Молдавії, свої загони не розпустив, а закликав запорожців спільно виступити проти Польщі. Січ вислала загін козаків на чолі з гетьманом Лободою. Однак Лобода був статечним козаком, мав великий маєток і підтримував інтереси заможного козацтва. Наливайко був ватажком бідного нереєстрованого козацтва, селян та міської бідноти. Це зумовлювало ворожнечу і неприязнь між Наливайком і

Лободою та їхніми прихильниками. У вересні 1594 р. наливайківці захопили Брацлав і розгромили шляхту. Почалися масові повстання по всій Брацлавщині. Повстанці, посилені козаками Лободи, захопили найбільшу на Поділлі фортецю Бар, а потім Вінницю. Вони громили маєтки, нищили шляхтичів та католицьких священиків. До кінця осені 1595 р. війська Наливайка захопили міста Кременець, Луцьк, Бобруйськ, Слуцьк та Могилів. Селянські заворушення охопили всю Східну Білорусію. Військо Лободи оволоділо Черкасами та Каневом. Загін М.Шаули здобув Київ і пішов на Білорусію. Тепер все Правобережжя та Східна Білорусія опинилися в руках повсталих. Цьому сприяло й те, що польська армія на чолі з коронним гетьманом Жолкевським воювала у Молдавії.

Однак ситуація починає змінюватися. Повстання селян перекинулося в деякі райони Польщі. Король вжив рішучих заходів, щоб мобілізувати шляхту на боротьбу з повстанцями. У **1597 р.** у Варшаві був по-звірячому закатований Северин Наливайко — талановитий, незламний народний ватажок у боротьбі за соціальну і національну свободу українського народу.

Перші козацько-селянські повстання проти польського феодального і національного гноблення хоч і зазнали поразки, все ж мали велике значення. В них народні маси набували досвід, поглиблювали свою національну свідомість та політичну зрілість. Одночасно вони показали і недостатню організованість козацтва, його внутрішні протиріччя, пов'язані з поділом на заможних, схильних до угодовства з поляками, і бідноту, налаштовану опозиційно до багатих, непримиримо ворожу до польських феодалів.

Польська шляхта взяла курс на повне винищення і викорінення козацтва. Весною 1597 р. сейм проголосив українських козаків «ворогами держави», а коронному гетьману Польщі було доручено використати всі сили і методи, необхідні для їх повного знищення. Однак рішення сейму залишилося на папері, і Запорозька Січ продовжувала бути опорою і притулком для всіх, хто втікав від феодального гноблення, їхня кількість безперервно зростала. В цей час знову поширюються козацько-селянські повстання, які вже у **1618 р.** охопили Київщину та Волинь. У 1637 р. розпочалося нове козацько-селянське повстання, яке очолив **Павлюк (Павло Буг)**, гетьман нереєстрового запорозького козацтва. Він звернувся з універсалом до козаків, селян та міщан із закликом знищувати реєстрову старшину як зрадників. У відповідь вибухнуло народне повстання на Лівобережжі і Подніпров'ї.

Польське військо під командуванням Потоцького зустрілося з козацько-селянськими загонами біля села Кумейки під Черкасами. Битва була запеклою, але чисельна перевага поляків змусила повсталих відступити. Нова битва сталася під Боровицею (Чигиринський р-н Черкаської обл.), і знову повсталі виявили надзвичайну мужність і стійкість, хоча у них не вистачало продовольства та зброї. Потоцький запропонував переговори. І знову козацька верхівка схопила Павлюка і видала полякам. Один із його соратників — Гуня з частиною повстанців зумів відступити і уникнути розгрому. Повсталі під керівництвом Гуні провели ще кілька боїв і теж пішли в межі Московської держави (на Дон). Переселення українських козаків і селян у Московську

державу було на цей час традиційним і розповсюдженим. Науковці відзначають, що до 1640 р. з України лише на Дон прибуло до 20 тис. переселенців.

У Прикарпатті розгорнулася специфічна форма боротьби західноукраїнського селянства – **опришківство** (назва «опришок» означає винищувач шляхти). Уперше ця назва згадується у документах 1529 р. В середині XVI ст. опришківці діяли в Коломийському повіті, а у другій половині XVI та першій половині XVII ст. розширюють свої межі, охоплюючи гірські місцевості Перемишльської та Сяноцької земель, а також частину Поділля (район Кам'янець-Подільського). Весною і влітку опришки спускалися з гір, нападали на маєтки шляхтичів, убивали їх власників, а майно ділили між селянами. Користуючись повною підтримкою селян і міщан, вони раптово з'являлися і так же непомітно зникали. Українські опришки на кордоні з Молдавією діяли спільно з молдавськими, у Закарпатті – з польськими і словацькими.

Поразка повстань переконала польських феодалів у тому, що козацтво, селянство та міщанство України навіки приборкані. Однак вони недооцінили могутньої потенціальної енергії, якою володіли збунтовані маси у боротьбі за соціальне і національне визволення. Розбиті у повстаннях широкі народні маси затаїлися, збираючи сили для нових виступів. На досвіді повстанської боротьби вони дедалі більше переконувалися, що успіх прийде при згуртованості та нездоланній волі до перемоги.

3. Передумови, причини, характер та рушійні сили Національно-визвольної війни

Одним з найбільших *катаклізмів* української минувшини стало *повстання 1648 р.*, аналогів якому, за масштабами, силою і наслідками, важко відшукати на перших етапах нової історії Європи. А пояснюється такий грандіозний вибух народного гніву тим, що на щойно колонізованих теренах Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини, котрі стали ареною повстання, чи не наймогутніші та найбагатші в Європі магнати зіткнулися з одним з найнепокірніших народів, готовим і здатним рішуче боротися за свої інтереси.

Великою мірою *ця ситуація стала наслідком прикордонної ролі України*, присутністю «Дикого поля». Не в змозі власними силами обороняти кордони Речі Посполитої, король дарував магнатам величезні території за умови, що вони самі захищатимуть їх. З тієї ж причини він мовчки погоджувався, хоч і лише до певної міри, зі зростанням козацтва. Проте *із швидким посиленням обох явищ польський уряд утратив над ними контроль* і нічого не робив, щоб розв'язати загрозливі протиріччя, що невпинно загострювалися.

Після, здавалося б, остаточної поразки українських повстань у 1638 р., *вимоги шляхти дедалі зростали*: ще недавно вільних селян змушували відпрацьовувати в маєтках панів по 3–4 дні щотижня. Крім того, вони мали виконувати на користь феодалів різноманітні повинності, водночас

продовжуючи сплату в королівську казну податку за хату та худобу. Гнів українців викликало й *переслідування православ'я* польськими католиками. Для грандіозного спалаху бракувало лише іскри.

Каталізатором повстання стали начебто **випадкові обставини**: лояльний до уряду, заможний і обережний, 50-річний сотник Чигиринського козацького полку Б.Хмельницький (бл. 1595–1657) зазнає образи з боку шляхтича Д.Чаплинського. 1646 р. той зажадав для себе маєтку Хмельницького, напав на Суботів, убив молодшого сина й викрав жінку, з якою щойно овдовілий сотник мав намір одружитися. Коли численні скарги до суду виявилися марними, розлючений Хмельницький вирішив підняти проти поляків повстання й очолити його.

Та **справжні причини повстання** були набагато глибшими. В чому вони проявлялися?

У політичній сфері: згідно з польською імперською доктриною українські землі проголошувалися такими, що раніше належали Польщі, а тепер законно повернуті до її складу. Тож український народ у складі Речі Посполитої позбавлявся будь-яких перспектив національного розвитку.

У національно-релігійній сфері: колоніальна політика постійних утисків православних українців (абсолютної більшості населення) окреслилася досить виразно, а в умовах загострення національно-визвольної боротьби каральні органи вдавалися до елементів етнічних чисток (винищення українців тому, що вони були українцями).

У соціально-економічній сфері: 1) становлення козацького стану супроводжувалося розвитком якісно нового, за суттю фермерського, типу господарства, що вступило в протиріччя з польським фільварково-панщинним, оснований на праці селянина-кріпака; 2) козацькі принципи суспільних відносин докорінно відрізнялися від існуючих у Речі Посполитій і вступили в антагоністичну суперечність з ними, а курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану не міг не викликати збройного спротиву; 3) невдоволення широких мас викликали як зростання соціально-економічного визиску селян і міщан, так і закріпачення ще відносно вільного населення Південного й Східного (Слобожанщина) регіонів.

Рушійними силами повстання стали **козацтво** й **селянство**. Під впливом перших збройних перемог до визвольного руху приєдналася *козацька реєстрова старшина, частина української шляхти, заможне міщанство, православне духовенство*, що перетворило цей рух на загальнонародний. Усі названі верстви прагнули звільнитися з-під влади Польщі, але їхні соціально-економічні та політичні мотиви були неоднаковими. Зміст боротьби селянства, яке масово покозачилося, полягав у виборенні особистої свободи, права власності на землю та сільськогосподарські угіддя. Низи козацтва і міщанства також прагнули знищення кріпосницьких порядків, тоді як українське шляхетство та реєстрова старшина обмежувались завданнями національного визволення. Їх підтримували верхи міщанства й духовенства.

Важко переоцінити вплив, що його справив на перебіг історії **Б.Хмельницький**. Він вмів здобувати надзвичайно багато, маючи дуже мало. З

юрби некерованого селянства і козаків він створив могутнє високоорганізоване військо; у гущі народу, зрадженого старою верхівкою, знайшов нових діяльних ватажків. Нарешті, в суспільстві, позбавленому впевненості в собі й виразного відчуття самотності, він відродив почуття гордості й рішучість боронити свої інтереси.

4. Перебіг воєнних подій

Повстання *почалося* з того, що впродовж січня-березня 1648 р. Б.Хмельницький зі жменькою прихильників утік на Запорозьку Січ, за короткий час вигнав звідти польську залогу, домігся *гетьманства*, залучив на свій бік 6 тис. реєстрових козаків, заручився *підтримкою татар*, українською необхідною за відсутності у козаків кінноти.

Під час переговорів з послами коронного гетьмана М.Потоцького (близько середини березня) повстанці висунули вимоги: вивести польське військо з козацьких земель, ліквідувати на них «управління Речі Посполитої», надати Січі право укладати договори із зарубіжними володарями.

Вважаючи ці положення неприйнятними, Потоцький вислав проти бунтівників військо. Однак Хмельницький розбив польський корпус на *р. Жовті Води* (29 квітня – 16 травня), а потім, 26 травня, розгромив відступаючі загони поляків *під Корсунем*.

Домігшись блискучих перемог, Б. Хмельницький мав намір продовжити наступ у центральні райони, тому, рухаючись до Білої Церкви, розсилав універсали до населення з закликами братися за зброю. М.Потоцькому він передав програму вимог, що передбачала створення до Білої Церкви та Умані *удільного*, з визначеними кордонами, *козацького краю*. Так було вперше сформульовано ідею створення національної держави.

Через відмову хана Іслам-Гірея взяти участь у подальшому наступі, прагнення більшості козацтва замиритися з польським урядом, а також загрозу вторгнення московського війська як союзника поляків у боротьбі з татарами, *Б.Хмельницький змушений був припинити похід*. Скликана козацька рада вирішила направити посольство до Варшави і добиватися задоволення соціально-економічних вимог козацтва та повернення православним у ряді міст захоплених уніатами церков. Питання автономії козацької України в інструкції обходилося мовчанкою.

Тим часом на заклики Б.Хмельницького *український люд масово піднімався проти поневолювачів*. Особливо швидко розгорталось повстання на Лівобережжі. У відповідь Я.Вишневецький влаштував справжню різанину. Однак до середини липня 1648 р., за винятком Чернігова й Стародуба, вся територія краю була звільнена від польського панування.

Восени 1648 р. повстанська боротьба охопила всі етнічні українські землі Речі Посполитої. На середину вересня були звільнені Брацлавське, Київське, Чернігівське, Подільське воєводства, південна й центральна частина Волинського. За літо Хмельницький сформував більш ніж *100-тисячну армію*. Тоді ж почала визрівати ідея необхідності розгрому Речі Посполитої й

створення власної держави на території, що явно виходила за межі козацького регіону. Польські урядовці засвідчили існування в українців намірів домогтися «відокремлення Русі від Корони».

Після того, як зібрали армію й поляки під командуванням звиклого до розкошів Д.Заславського, вченого-латиніста М.Остророга та 19-річного О.Конєцпольського (прозваних Хмельницьким, відповідно, *Перина, Латина, Дитина*), виникла загроза відновлення воєнних дій. **21–23 вересня відбулася битва під Пилявцями**, що закінчилася повною поразкою поляків. Ця перемога дозволила українському командуванню перебрати ініціативу у веденні воєнних дій.

Б.Хмельницький вирушив на захід, узявши спочатку в облогу **Львів** (тривала з 8 по 26 жовтня, але гетьман не захотів руйнування міста), а згодом **Замостя** (6–21 листопада). До середини листопада був звільнений увесь західноукраїнський регіон. Тут розпочалося формування державних інституцій, зокрема полково-сотенного територіально-адміністративного устрою. Вперше з часів княжої Русі стала *реальною можливістю об'єднання українських земель у межах власної національної держави*. Однак козацька еліта залишалася в полоні автономізму.

Саме тому Б. Хмельницький та його прибічники припустилися великої **помилки**: замість того, щоб укріпитися на західних кордонах (як це радили М.Кривоніс і П.Головацький), **21 листопада уклали перемир'я з новим королем Польщі Яном Казиміром**, пообіцявши повернути армію «на Україну». Перемир'я справді було потрібним, бо армія втрачала боєздатність й не могла проводити взимку наступальні операції на терені Польщі, але в жодному разі не слід було відводити полки від західних рубежів.

Уже під час відходу гетьмана від Замостя почали виявлятися серйозні розходження між його планами та можливими поступками з боку короля. Б.Хмельницький наполягав, щоб польське військо не просувалося далі Старокостянтинова й заборонив магнатам з'являтися до маєтків, розташованих південніше Білої Церкви та на Лівобережжі. В універсалі від 22 грудня до шляхти гетьман повідомив її про своє право виступити в разі необхідності на захист населення Західного регіону. Зі свого боку Ян Казимір домагався від нього розпуску по домівках селян і міщан, а також направив у залишені українським військом райони підрозділи коронної армії.

На початку січня 1649 р. армія Хмельницького відійшла до Києва. А 20 лютого у Переяславі розпочалися українсько-польські переговори. На цей час гетьман, переосмисливши уроки минулорічної боротьби, вперше в історії вітчизняної суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї.

У розмовах з королівськими комісарами було чітко засвідчене право українського народу на створення в етнічних межах проживання власної держави, незалежної від влади польського короля. Гетьман неодноразово наголошував на намірі **«відірвати від ляхів всю Русь і Україну»**. Утворена Українська держава розглядалася ним як спадкоємниця Київської Русі.

За умовами укладеного 25 лютого перемир'я, гетьман добився *визнання*

де-факто автономії козацької України. Кордон між нею і Річчю Посполитою мав пройти по ріках Горинь, Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський, через який заборонялося переходити польським підрозділам, урядовцям і шляхті. Весною Польща здійснює черговий наступ: армія Яна Казимира прямує через Волинь, військо Я. Вишневецького – через Галичину. Реакція Б.Хмельницького була блискавичною: козаки обложили Вишневецького у фортеці **Збараж**, а на Казимира, який поспішив тому на допомогу, напали під **Зборовом**.

Наступним перемогом Хмельницького завадила **зрада татарського хана**. Вступивши у таємні переговори з польським королем, той почав вимагати від гетьмана укласти угоду з Польщею, оскільки був принциповим противником розгрому Речі Посполитої й утворення незалежної Української держави. **Хан намагався проводити політику «рівноваги сил»**, що вела до взаємного виснаження України і Польщі й давала можливість Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі. До того ж Ян Казимір пообіцяв татарам дозволити «вільно спустошувати край, повертаючись назад» (іншими словами – грабувати й брати ясир на українських землях).

Під тиском цих обставин **18 серпня 1649 р.** Б. Хмельницький підписав *невигідний* для України **Зборовський мир**. Згідно з ним, територія держави (Гетьманщини) обмежилася Брацлавським, Київським і Чернігівським воєводствами, чисельність козацького реєстру встановлювалася в 40 тис. осіб, передбачалося збереження кріпацтва для селян, а шляхта могла повертатися до своїх володінь.

Внаслідок такої угоди виникли *гострі суперечності* між козацькою верхівкою та покозаченою голотою – вчорашніми кріпаками. Ці протиріччя заклали підвалини глибокого розколу всередині українського суспільства. Та все ж, юридично Польща визнала систему козацького управління в обумовлених межах.

24 серпня військо Б. Хмельницького **припинило облогу Збараж**. Воєнна кампанія завершилася. Гетьман змушений був задовольнитися одержанням козацькою Україною *автономії у межах Речі Посполитої*. Одним з перших *трагічних наслідків* договору стало жажливе *пограбування татарами* земель Волині, Галичини й особливо Поділля, спустошення близько 70 міст.

Наприкінці лютого – на початку *березня 1650 р.* у Києві зібралася **старшинська рада**, рішення якої засвідчили прагнення Б.Хмельницького не допустити відновлення національно-релігійних утисків українського люду та обмежити найгрубіші форми експлуатації селянства. З іншого боку, рішення ради зафіксували намагання старшини, яка прагнула посісти в суспільстві місце польської шляхти, перетворити козацтво на привілейований стан, змусити селян визнати своє підлегле становище.

Однак стрімко наростаючу хвилю антифеодальної боротьби зупинити було складно. Селяни і міщани йшли до «козаків джурами» або переселялися за Дніпро й створювали слободи. Посилилися виступи населення на окупованих поляками землях. Влітку соціальна боротьба набрала особливо гострого характеру на Брацлавщині та Лівобережній Україні.

Важливе місце у політиці Б.Хмельницького посідала **проблема**

реорганізації адміністративно-територіального устрою Гетьманщини та зміцнення її державних інституцій. Територіальне ядро козацької України утворили сформовані на початку 1650 р. **16 полків.** *Старшинська рада* перетворилася в *головний орган державної влади*, що вирішував політичні, економічні, військові та інші справи. Її ухвали ставали обов'язковими для *гетьмана.* Останній очолював уряд й державну адміністрацію, був *головнокомандуючим, скликав ради, відав фінансами, керував зовнішньою політикою.* При цьому Б.Хмельницький неухильно проводив курс на зосередження в своїх руках всієї повноти влади, а залежність від польської Корони розглядав як чисто формальну.

Керівні військово-адміністративні посади займала генеральна старшина. На території полків влада перебувала у руках полковників, сотників, отаманів. Тож фактично ***Гетьманат, або Держава Війська Запорозького, був воєнізованим державним формуванням,*** в якому система козацтва механічно переносилась на адміністративно-територіальну.

На місці станово-шляхетської системи земських і підкоморських судів виросла мережа нових *козацьких судів.* Налагоджувалося функціонування державних органів у сфері стягнення податків з населення. Серйозна увага приділялася будівництву храмів, розвитку освіти, захисту найбільш обездолених (для бідняків і сиріт у кожному місті й селі будувалися спеціальні притулки), а також боротьбі з кримінальними злочинцями.

Гетьманові вдалося домогтися *зміцнення міжнародного становища держави.* Влітку 1650 р. Б.Хмельницький погодився прийняти *турецьке покровительство* і наприкінці року султан взяв його «під крила і протекцію неосяжної Порти». Справа залишалася тепер за відповідною ухвалою старшинської чи генеральної ради. Водночас козацька держава уникла загострення відносин з Росією й домовилася з Трансільванією про координацію дій проти Польщі. Гетьман встановив *дружні відносини* з Валахією, налагодив стосунки з Венецією, розпочав пошук шляхів порозуміння зі Швецією. Домігшись відмови господаря Молдавії В.Лупула від проведення антиукраїнської політики, Б.Хмельницький почав міркувати про встановлення з ним династичного зв'язку.

Однак проблема нейтралізації негативних наслідків татарсько-польського договору залишилася нерозв'язаною. *Кримська верхівка* домагалася створення *антимосковської коаліції* (із залученням до неї козацької України) з метою проведення війни, щоб прилучити землі Астраханського і Казанського ханств. А загострення українсько-польських відносин наприкінці 1650 р. загрожувало зірвати ці наміри й утягти ханство у воєнні дії. Намагаючись уникнути участі в них, Іслам-Гірей тривалий час відмовляв Б. Хмельницькому у допомозі і лише під тиском султана направив наприкінці лютого 1651 р. до 6 тис. татар з наказом ухилятися від боїв з поляками.

Водночас польський уряд, щоб не допустити зміцнення Української держави, направив проти неї армію на чолі з польним гетьманом М.Калиновським.

28 червня 1651 р. під Берестечком, що на Волині, зішлись 150 тис.

польської армії, в тому числі 20 тис. досвідчених німецьких найманців, проти 100 тис. козаків і 50 тис. татарської кінноти. Битва тривала 2 тижні, однак у вирішальний момент *татари покинули поле бою*. Б.Хмельницький, який вирушив до їхнього табору на переговори, був силою затриманий зрадливими союзниками. Відпустили його тільки після битви, а скінчилась вона страшною **поразкою козаків** – загинуло близько 30 тис.

Розвиваючи наступ, до початку вересня польська і литовська армії окупували північні, центральні й західні райони козацької України. **Київ нав.** У відповідь народні маси розгорнули *партизанську боротьбу*, що набрала особливо великого розмаху на Поділлі й Чернігівщині. Завдяки організаторській діяльності Б.Хмельницького вдалося відновити боєздатність армії, зупинити під Білою Церквою просування противника й змусити М.Потоцького погодитися на переговори.

Все ж укладений **28 вересня 1651 р. Білоцерківський договір** звів *нанівець автономію держави*. Її територія обмежилась Київським воєводством, кількість козаків зменшилася до 20 тис., пани одержали право повертатися до маєтків, гетьман був підпорядкований владі коронного гетьмана тощо.

Зрозуміло, що такі умови не могли задовольнити ні уряд, ні населення козацької України. Проти відновлення старих порядків відразу ж виступили широкі кола народних мас, підтримувані радикальним угрупованням старшини.

Намагання Б.Хмельницького стабілізувати становище (шляхом виключення з реєстру 8 тис. козаків, надіслання таємних універсалів мешканцям Брацлавщини з проханням терпляче «зносити підданство панам» й обіцянкою «зняти з них це ярмо» весною та ін.) успіху не мали. Поява на початку весни 1652 р. на Лівобережжі підрозділів польської армії викликала новий спалах боротьби. *Серед радикального угруповання старшини визрів задум зміщення Б.Хмельницького*. Хоча змова була викрита, а причетна до неї група полковників і сотників страчена, розвиток подій виходив з-під контролю уряду. Виникла загроза вибуху громадянської війни (за словами Б.Хмельницького, борні «Русі з Руссю»), що могла знищити молоду державу.

Гетьман вчасно зрозумів цю страшну небезпеку і розгорнув мобілізацію полків для наступу проти ворожого війська, яке стояло табором **під Батогом**. **У травні** Б.Хмельницький вирушив у похід, заручившись підтримкою Криму, що на той час теж був невдоволений політикою Варшави.

1 червня авангард українсько-кримського війська під проводом гетьманського сина Тимоша розпочав бої з противником. Наступного дня підійшов Б.Хмельницький. Перемога козаків була повною. За всю свою середньовічну історію Польща не зазнавала такого страшного розгрому. Загинуло щонайменше 8 тис. жовнірів, у т. ч. половина всіх гусар Речі Посполитої.

Поразка поляків викликала масове повстання населення проти шляхти, і до початку липня на всій території козацької України відновилося функціонування національних органів влади. Українська держава виборола знову свою фактичну незалежність. Гетьман почав міркувати над створенням 50-тисячної регулярної армії. Зміцнювалась його влада.

Відбулися істотні *зміни у соціальній структурі суспільства*. Істотно поліпшилося становище селянства, котре здобуло особисту свободу, власницькі права на землю, право вступу до козацького стану. Зміцнився статус православного духовенства. Українці почали відігравати провідну роль у житті міст. Пришвидшився процес формування нової еліти суспільства, що активно формувалася, насамперед, з представників козацтва.

Щоб уникнути продовження війни, Б.Хмельницький намагався в ході дипломатичних переговорів схилити Річ Посполиту до визнання незалежності Гетьманату. Однак польська верхівка виявилася неспроможною відмовитися від імперської ідеї відновлення свого панування.

У лютому 1653 р. 8-тисячна польська армія вирушила в напрямі до Умані, знищуючи на своєму шляху десятки міст і сіл. Та після поразки під Монастирищем, вона відступила з території Української держави.

Весною 1653 р. міжнародне становище Гетьманату несподівано ускладнилося: Б.Хмельницький, домігшись одруження сина Тимофія з донькою молдавського господаря, не передбачив негативних наслідків цієї акції. *Османська імперія виступила проти включення Молдавії в сферу політичних інтересів України*.

Почали проявлятися й *негативні наслідки тривалої боротьби за незалежність*. Внаслідок воєнних дій сильного спустошення зазнало Правобережжя (було знищено понад 100 міст і містечок). Разом з *голодовками*, епідеміями чуми та холери (1650–1652 рр.) вони зумовили тяжкі демографічні втрати (обезлюдніли цілі райони). Значна частина козацтва через *скрутний матеріальний стан* не могла виконувати військову повинність.

Саме ці фактори у поєднанні з особистим невдоволенням, грабежами татар і невдачами Тимофія у Молдавії викликали 20 червня 1653 р. *масовий виступ вояків у таборі під Городком (Поділля) проти політики Б.Хмельницького*. Гетьману довелося відмовитися від продовження походу у Галичину й повернутися до Білої Церкви. Влітку він припустився нової помилки у молдавській політиці, внаслідок якої 6–8-тисячне українське військо під проводом Тимофія було оточене у Сочаві молдавсько-валасько-трансільвансько-польськими підрозділами. Погіршилися також відносини з Кримом і Портою.

А в похід проти козацької України виступило нове польське військо на чолі з Яном Казиміром. 29 вересня король виступив до Бара, плануючи подальший наступ до Білої Церкви. Однак, дізнавшись про об'єднання українсько-кримського війська, вирішив повернутися і зупинитися табором біля *м. Жванець*, сподіваючись на підхід союзників. 21 жовтня там розпочалися воєнні дії.

Б.Хмельницький підійшов до Бара. Маючи дані про важке становище противника (голод, епідемія, дезертирство), він вирішив відмовитися від проведення битви й досягти капітуляції поляків шляхом їх облоги. Вже на початку листопада ті опинилися майже у повному оточенні. До середини грудня від голоду й холоду померло близько 10 тис. вояків і слуг.

Однак Ян Казимір знову зумів *домовитися з ханом*. Крим погодився на

негайну окупацію Гетьманщини польськими підрозділами, повернення туди панів, відновлення повинностей селян і міщан. Тож *політичні наслідки Жванецької кампанії виявилися катастрофічними*: вони не передбачали навіть української автономії в складі Речі Посполитої. Воєнно-політичний союз з ханством став фатальним для реалізації державної ідеї.

5. Переяславська угода та її значення. Завершення війни та її підсумки

І знову перед гетьманом загострилася проблема пошуку допомоги зовні. Реально її можна було одержати від Порти чи Московії. Більшість старшини надавала перевагу останньому варіанту, що зумовлювалося приналежністю тієї до православного віросповідання, наявністю в історичній пам'яті ідеї спільної політичної долі за часів княжої Русі, відсутністю антиросійських настроїв, близькістю мови й культури. А військово-політична слабкість Росії у порівнянні з Османською імперією давала надію на збереження Україною повнішої державної самостійності.

В результаті тривалих переговорів **11 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив прийняти Військо Запорозьке «під свою государеву високу руку»** й розпочати війну проти Речі Посполитої. 29 жовтня посольство В.Бутурліна виїхало в Україну для юридичного оформлення цього акту з боку гетьмана й старшини. У такий спосіб Московія прагнула запобігти небезпечному для себе зближенню України з Портою і небажаному зміцненню Польщі у разі її поразки.

Хоча скликана **18 січня 1654 р. Переяславська рада** ухвалила рішення про прийняття протекції царя, подальші переговори ледь не зірвалися через відмову російського посольства присягнути від імені царя, що той не віддасть українців польському королеві й не порушить їхніх прав та вільностей. Лише усвідомлення цілковитої безвиході, неспроможності власними силами відстояти незалежність, довести до переможного кінця війну з Польщею й домогтися возз'єднання українських земель у межах єдиної держави змусило гетьмана й старшину погодитися на односторонню присягу цареві як протектору.

Наприкінці березня в Москві був укладений договір, що увійшов в історію **під назвою «Березневих статей»**. Він передбачав цілковите збереження за козацькою Україною витворених *форм правління, території, судочинства, армії* (в 60 тис. реєстрових козаків), *фінансової системи, територіально-адміністративного поділу, нової моделі соціально-економічних відносин, цілковитої незалежності в проведенні внутрішньої політики*. Важливе значення мала реалізація Б.Хмельницьким ідеї *пожиттєвого гетьманства*. Суверенітет України частково обмежувався в царині зовнішньополітичної діяльності (заборонялися прямі стосунки з Річчю Посполитою і Портою), а також обов'язком виплачувати данину до московської скарбниці.

У відповідь на підписання Переяславської угоди *поляки й татари об'єдналися проти України, уклавши влітку 1654 р. «Вічний договір»* про

взаємну допомогу. В листопаді 30-тисячна армія вторглася у Брацлавщину. На початок 1655 р. 50 міст Поділля були повністю зруйновані, десятки тисяч подолян знищені. До кінця березня край перетворився на руїну. За допомогою жовнірів татари зруйнували близько 270 міст і сіл, 1 тис. церков, захопили у неволю близько 200 тис. осіб. Тільки немовлят було вбито не менше 10 тис. Ці жахливі події стали важким ударом для гетьмана, котрий почав утрачати надії на можливість одержання від Московії ефективної допомоги. Довідавшись про відхід на початку квітня татар до Криму, він послав у Брацлавщину полки І. Богуна та М.Зеленського, які до середини травня звільнили її землі від поляків.

Дочекавшись підходу московського війська, 11 липня Б.Хмельницький виступив у похід, прямуючи до Галичини. У середині серпня українсько-московське військо взяло в облогу Кам'янець-Подільський, під стінами якого гетьман прийняв шведського посла й погодився на спільні дії зі шведами проти поляків. Не гаючи часу, він вирушив до Львова і після розгрому 29 вересня коронного війська під Городком розпочав облогу міста. На початку жовтня Б.Хмельницький направив війська до західних кордонів України, щоб поширити свою владу на весь цей регіон.

Після того як гетьман заручився підтримкою Георгі Ракоці Семигородського, він здійснив спробу спільного походу на Польщу з метою її розподілу. Позиція Хмельницького була безкомпромісна: всі етнічні землі мали перейти під владу України. Однак, після того, як шведи почали вести збройні дії й проти Московії, в стосунках її з Гетьманщиною з'явилося напруження.

Зрештою Москва, налякана успіхами Швеції в Прибалтиці, **в 1656 р. у Вільно (Вільнюсі), не повідомивши українську сторону, уклала мир з Польщею.** Обурені козацька верхівка й Б.Хмельницький відкрито звинуватили царя у зраді й порушенні Переяславської угоди.

Тим часом об'єднаний українсько-семигородський похід на Польщу закінчився провалом. Незадоволене козацтво вчинило заколот, звинувативши у поразці гетьмана. **4 вересня 1657 р.,** уражений звісткою про поразку, **Б.Хмельницький помер** у гетьманській столиці Чигирині.

Зрозуміло, що українського лідера не оминули невдачі, помилки та прорахунки (серед них були Берестечко, катастрофічна молдавська кампанія, провал спільного козацько-семигородського походу на Польщу, нездатність змусити як союзників, так і ворогів визнати цілісність України). Тож оцінка його постаті відрізняються, залежно від позиції того чи іншого автора.

6. Козацька культура XVI – першої половини XVII століть.

Початки козащини припадають на XV ст. Це був масовий рух чоловіків, які вирушили в степи «на уходи» полювати, рибалити. Згодом вони об'єднувалися у ватаги і зі зброєю в руках нападали на татар, відбиваючи в них здобич-ясир. У XVI ст. козаки почали об'єднуватися у військову організацію. Найвідомішим її організатором був Дмитро Байда Вишневецький, який у 1550 р. об'єднав розпорошені групи козаків, побудував фортецю на острові Хортиця на Дніпрі й цим дав початок славному Запоріжжю.

Запорізьке козацтво протягом трьох століть, по суті, визначало напрями економічного, політичного і культурного розвитку України. Висока і розвинута культура Січі домінувала тут у XVI-XVIII ст. і справляла величезний вплив на формування національної самосвідомості українського народу.

На Запорізькій Січі склалася і розвивалася культура, яка виходила з українських генетичних духовних джерел, виникла на основі глибоких традицій українського народу. Однак історичні особливості життя Січі визначили й особливості її культури. Втікачі від кріпацтва, національних і релігійних переслідувань прибували туди звідусіль — не тільки з різних регіонів України, а й з усієї Російської імперії, та й інших країн. І кожен вносив щось своє, певні риси мистецтва, особливості культури свого народу. Все це переплавлялося, немов у горнилі, і в результаті склалася самобутня, оригінальна, яскрава, різнобарвна культура, яка впливала на розвиток культури всієї України.

Козацтво брало активну участь в опозиційному русі українського міщанства, православного духівництва, частини української шляхти проти політики національно-релігійних утисків. Двадцятитисячне військо запорозьке, очолюване Петром Конашевичем-Сагайдачним, вступило до Київського (Богоявленського) братства, що протистояло колоніальній політиці шляхетської Польщі, відіграючи одночасно роль культурного та наукового центру України.

Січ, яка стала колективним членом Київського братства, була тісно пов'язана з діяльністю заснованої при ньому школи. Сагайдачний стає ктитором (опікуном), допомагаючи їй матеріально. Таким чином, запорозькі козаки зробили незвичний, безпрецедентний для свого часу історичний крок — поставили зброю на охорону культури.

Школи на Запоріжжі продовжували традиції братських, навчання у них обов'язково поєднувалося з вихованням. Їх діяльність була новим етапом в історії освіти на Україні. Це знайшло свій прояв у тому, що навчання у всіх школах на Запоріжжі велося рідною мовою.

У художньому житті Запорізької Січі найголовніша роль належала музиці, співу і танцям. Тут була добре розвинута військова музика, в якій особливе місце посідали духові й ударні інструменти: труби, сурми, тулумбаси (литаври), барабани та бубни. Духова музика мала велике значення в походах запорізького війська та при різних урочистостях. Труби, сурми разом з ударними інструментами використовувались як сигнали в походах і боях, при урочистих зустрічах послів, гостей та ін. Труби як суто військовий інструмент згадуються в народних піснях. Кожна мала певне призначення сповіщати про сідлання коней, посадку вершників, вирушення у похід тощо. Очевидно, у війську запорізькому існували певні сигнали, які у потрібний час трубачі виконували на своїх інструментах.

Загони, що вирушали в похід, повинні були обов'язково мати трубачів або сурмачів. До складу полкової музики входили трубачі («трембачі»), сурмачі, довбиші (литавристи), «пищалки».

Тулумбаси у війську запорізькому використовувались переважно для зв'язку. За їх допомогою скликали ради козаків чи старшин, повідомляли про ворожу загрозу, а іноді навіть передавали різноманітні накази по козацькому

кошу чи полку під час бою. Тулумбаси були найрізноманітніші за розмірами. В деякі з них били відразу вісім чоловік. Ці великі литаври називали ще набатами і тримали тільки у самій Січі. У походи брали малі тулумбаси, які довбиші прив'язували до сідел своїх коней. Такі інструменти мала кожна військова частина козаків. Часто траплялось, що набати, менші тулумбаси, барабани та бубни використовували під час сутичок з ворожим військом. Сильні як гарматні постріли, звуки набату разом з гуркотом тулумбасів та пронизливою тріскотнею барабанів і бубнів викликали у ворожому війську замішання.

Протягом багатоголіткового періоду національно-визвольної боротьби український народ поряд з піснями творив думи – сувору, мужню, героїчну, драматичну і, водночас, пройняту великим ліризмом поезію. Думи мали своєрідну художню форму. Вони виконувалися речитативом під акомпанемент бандури (кобзи) або ліри.

Термін «дума» з'явився у фольклористиці значно пізніше самої пісні — у XIX ст. Самі виконавці дум називали їх по-різному: пісні про старовину, козацькі притчі, запорозькі псалми, лицарські пісні тощо.

Думи виникли у XIV ст. Їх розвиток відбувався особливо продуктивно протягом трьох століть і досяг вершин у XVII ст. Найдавніший пласт народних дум присвячений темам боротьби проти навал кримських орд і султанівських військ. На узагальненому історичному тлі епохи розгортаються картини соціально-побутових і родинних конфліктів. Відтворюється жива атмосфера тієї доби: жахлива турецько-татарська неволя — муки у в'язницях-темницях та тяжка праця на галерах, епічні картини поєдинків козака Голоти, отамана Матяша Старого та інших із загарбниками. Наскрізна ідея цих дум — патріотизм, а типовий позитивний образ — захисник батьківщини. Рідна земля вважається невідляканою у святкових сонячних барвах — "тихі води", "ясні зорі", "край веселий", "мир хрещений". Протиставлення страхіттю турецької неволі спокійної краси рідного краю підсилювало патріотично-виховну спрямованість цих творів.

Поряд з думами виникали й інші епічні твори — історичні пісні та балади. Унікальним зразком таких народних творів є історична балада про Стефана-воєводу, що дійшла до нас у записі чеського вченого Яна Благослава, який вніс її у свою граматику десь перед 1571 роком. Мова пісні — українська у закарпатському діалекті. Дослідники пов'язують її зміст з подіями 70-х років XV ст., коли молдавський господар Стефан III Великий активно боровся проти султанської Туреччини.

Активного дієвого характеру думи і народні пісні набували завдяки кобзарям, які нерідко виступали і їх творцями. Кобзарство — це своєрідне явище української народної культури, видатне мистецьке і загалом духовне досягнення запорозького козацтва. Кобзарям належить славне місце в історії українського народу. Гоголь називав їх охоронцями бойової слави нашої батьківщини, поетами й літописцями. А.В.Луначарський — «Гомерами України». Більшість кобзарів були вихідцями з козацтва. Величезна, ні з чим незрівнянна їх роль у суспільно-громадському й культурному житті, у розвитку військових та політичних подій на Україні

Виконуючи у супроводі бандури думи та пісні, оспівуючи героїв визвольної боротьби, кидаючи заклики до повстання, запалюючи на перемогу, кобзарі підіймали народ на боротьбу проти іноземного панування, кріпосницького гніту. Вони пробуджували і розвивали в українцях національну самосвідомість.

Неоціненна роль кобзарів у врятуванні невільників. Немало їх побувало і в Туреччині, і в Криму. Вони були майже єдиною живою злукою між батьківщиною та бранцями. Кобзарів ніхто не чіпав. Кордони були відкриті для них, і народних співців України можна було почути і в Кафі, і в Стамбулі, і в Трапезунді.

Саме кобзарі подавали вісті про невільників в Україну. Вони ж і створювали думи про полоняників, бо були безпосередніми очевидцями їх страхітливих мук. До нас дійшли «Плач невільників», думи «Втеча невільників», «Смерть козака в Азові».

Складали кобзарі думи, історичні пісні про героїчну боротьбу козацтва проти турецько-татарської агресії, про визвольну війну 1648-1654 рр. та її героїв — Богдана Хмельницького, Кривоноса, Богуна та ін. «Чи не той-то хміль», «Хмельницький та Барабаш», «Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче», «Гей, не дивуйте, добрії люди» та ін.

Але чи не найбільш важливим було те, що кобзарі самі брали участь у боях і походах. Вони офіційно входили до складу Запорізького Війська і разом з довбишами, сурмачами, трубачами та іншими виконавцями грали козацьку військову музику. Такі воїни носили бандуру поряд із списом або шаблею, не розлучались з нею ні в курені, ні в походах, ні в боях.

Козаки дуже любили танці. Вони виконували високі стрибки, закидаючи ноги «аж за спину», виявляючи спритність, фізичну загартованість, здобуті у бойових походах. Цей танцювальний рух має тепер образну народну назву «кільце».

Найулюбленішим танцем запорожців був гопак, який виник саме на Січі. У минулому його виконували винятково чоловіки. В основі танцю лежала імпровізація, коли танцюристи демонстрували, хто на що здатен. Проста присядка пов'язується з образом хвацького вершника-козака, який, підстрибуючи в сідлі, нестримно мчить на ворога. В іншому варіанті цього па, що має народну назву «присядка з розтяжкою внизу», імітуються рухи козака, котрий, наздогнавши ворога, піднімається на весь зріст, сильно впираючись ногами в стремена, бо так зручніше рубати шаблею або колоти списом. Такими само за характером виконання є танцювальні рухи «повзунець», «яструб» тощо. Виконувалися танці як у супроводі бандури, так і цілих інструментальних ансамблів.

У січовій музичній школі, в якій навчали «вокальної музики і церковного співу», були створені групи виконавців-лицедіїв, котрі своїми силами ставили народне лялькове видовище під назвою «Вертеп». Його супроводжували троїсті музики. Виступали артисти не лише перед козаками, а й перед широкими верствами народу. У цій драмі головна роль належала козаку-запорожцю, який добре грав на бандурі, співав і танцював. У своїх монологів, піснях і танцях він

висловлював думки і сподівання, близькі українському народу. Саме це й сприяло популярності вертепної драми, забезпечило їй довге життя в художньому побуті українського населення.

Крім того, військо запорізьке мало й своїх так званих «лицедіїв» — організаторів різноманітних карнавалів, які часто влаштовували запорожці після повернення на Січ з переможного походу. Ці балакуни були душею козака, заспівувачами в їх розвагах. У документах збереглося ім'я одного з таких артистів-воїнів — полковника Самарської паланки Гната Чмиги. Козаки були глибоко віруючими людьми, дотримувалися християнської православної віри. На Запорозькій Січі рятувалися від кріпацтва й переслідування люди різних націй. Усіх приймали запорожці. Однак втікачі інших вірувань мусили перехреснуватися в православну віру.

Демократичність ладу Запорозької Січі визначала й характер її церкви. Всі найважливіші питання, скажімо, про будівництво нової церкви тощо, вирішувалися на загальновійськовій раді, на яку збиралися всі запорожці. Тут обирали також священиків від громад, затверджували тих, кого присилали з Межигірського монастиря. Від останніх вимагалось, щоб проповіді читалися не з папірця і лише українською мовою. Не менш важливими були також красномовність, гарний голос, особливо для дияконів, тверезість. Начальник запорозьких церков повинен був кожного недільного й святкового дня читати проповіді напам'ять щирою українською мовою. А загалом богослужіння в запорозьких церквах велись щодня і неодмінно. Утримувався хор півчих старшого і молодшого віку.

Активний розвиток церков на Запорожжі пов'язаний із останньою, так званою Новою, Січчю (1734-1775 рр.).

Наприкінці існування Запорозької Січі в межах «Вольностей Війська Запорозького» налічувалось у 53-х поселеннях та урочищах 44 церкви, 13 каплиць, два скити, одна молитовна ікона.

Внутрішнє оздоблення храмів свідчило про шанобливе ставлення запорожців до віри. В усій російській імперії не було храму, багатшого за останню січову церкву. Царські врата були вилиті з чистого срібла, ікони пера кращих візантійських та українських художників горіли щирим золотом. Вражало розкішню й інше церковне начиння: великі срібні напрестольні ліхтарі-свічники, кипарисові – різьбою, а також срібні позолочені хрести, срібні лампади, п'ятдесят срібних позолочених корон, нитки перлин, коралів, вироби з бурштину, сотні золотих червінців і полотняних, гаптованих золотом і сріблом напрестольних уборів, аналойні покрови, священицькі шати з парчі, штофу та інших цінних тканин, 120 стародруків та старовинних рукописних книг, багато мідного й олов'яного посуду.

Головним святом на Запорожжі було свято Покрови – 1 жовтня (новий стиль – 14 жовтня). На всіх восьми Січах протягом двох з половиною століть була церква Покрови. Під покровом Богоматері запорожці не боялись ні ворожого вогню, ні грізної стихії. Користувались популярністю церкви Миколая – захисника, заступника всіх тих, хто плаває, подорожує, мандрує, церкви, присвячені главі небесного воїнства архистратигу Михайлові. Серед

найважливіших було також свято Андрія Первозваного – першого поширювача у придніпровських краях християнської віри.

Розвиток української народності і становлення її державності проходили у надзвичайно несприятливих умовах. Посилення католицької експансії, яке призвело до церковної унії, поглиблювало суспільні суперечності. Українська культура означеного періоду переживала процеси бурхливого розвитку всіх своїх галузей, які пов'язані з боротьбою за національно-культурне відродження, проти полонізації та покатоличення. Етнічна єдність культури виявлялася у патріотичному спрямуванні літературних і мистецьких творів, загальних естетичних принципах, в спільності творчих методів та художніх прийомів. У художній сфері посилюється вплив народного світогляду, мистецтво набуває народної типовості. На перше місце виступають типові образи людей, які виходять за межі традиційних зображувальних канонів.